

Віктор ДУДКО (*Київ*)

ЗАПИС ПРО ТАРАСАШЕВЧЕНКА У ЩОДЕННИКУ ОЛЕНИ ШТАКЕНШНЕЙДЕР: ПРОБЛЕМИ КОМЕНТУВАННЯ

1

Олена Штакеншнейдер (1836–1897) – донька відомого петербурзького архітектора, професора Академії мистецтв Андрія Івановича Штакеншнейдера, у помешканні якого в середині ХІХ ст. збиралися на традиційні “суботи” письменники і діячі мистецтва, – протягом багатьох років вела щоденник, що містить цінні історико-культурні відомості. У багатьох дослідженнях використовується свідчення Штакеншнейдер про виступ Шевченка на літературному вечорі, яке узвичаєно датують 21 листопада 1860 р.:

“Вечером была на чтении в пользу воскресных школ, в Пассаже. Читали Бенедиктов, Полонский, Майков, Писемский, Достоевский и Шевченко

Вот, век изучай и все не поймешь то, что называют публикой. Шевченку она так приняла, точно он гений, сошедший в залу Пассажа прямо с небес. Едва успел он войти, как начали хлопать, топать, кричать. Бедный певец совсем растерялся.

Думаю, что неистовый шум это относился не столько лично к Шевченку сколько был демонстрацией. Чествовали мученика, пострадавшего за правду.

Но ведь Достоевский еще больший мученик за ту же правду. (Уж будем все, за что они страдали, называть правдой, хотя я и не знаю хорошенько за что они страдали, довольно, что страдали). Шевченку был только солдатом, Достоевский был в Сибири, на каторге. Между тем Шевченка ошеломили овациями, а Достоевскому хлопали много, но далеко не так. Вот и разбери.

С Шевченком вышло совсем удивительно. Он нагнул голову и не мог вымолвить слова. Стоял, стоял и вдруг повернулся и вышел, не раскрыв рта. Шум смолк, и водворилась тишина недоумения. Вдруг из двери, через которую выходили на эстраду чтецы, кто-то выскочил и схватил стоящию на кафедре графин воды и стакан. Оказалось, что Шевченку дурно. Через несколько минут он, однако, вошел снова. И ему снова было стали хлопать, но, вероятно, щадя нервы его, раздалось несколько шиканий. Он стал читать, останавливаясь на каждом слове, дотянул, однако, благополучно все три стихотворения. Последнее даже шло уже как следует и им закончился сегодняшний литературный вечер. Провожая Шевченку ему хлопали уже гораздо меньше,

точно восторг выдохся при встрече или точно то, что он прочел, его охладило. В нашу ложу явился Шевченко уже совершенно оправившимся”¹.

Досі дослідники переважно не ставили під сумнів датування аналізованого щоденникового запису². Резюмуючи результати студій про Шевченка як учасника петербурзьких літературних читань, Ієремія Айзеншток зазначав, що письменник виступав на “трьох таких вечорах (11. XI, 21. XI і 18. XII 1860)”³. Слід, однак, звернути увагу на важливу обставину: якщо про читання 11 листопада і 18 грудня існують синхронні повідомлення преси та епістолярні джерела, то про вечір 21 листопада 1860 р. і Шевченкову участь у ньому відомо лише зі щоденникового запису Штакеншнейдер. Це є істотною підставою докладніше розглянути її повідомлення, його найближчі контексти та історію публікації

2

Спершу треба принаймні стисло сказати про перший літературний вечір, в якому взяв участь Шевченко – це читання на користь недільних шкіл відбулося в залі Пасажу 11 листопада⁴. Оголошення про його влаштування було вміщено в “Санкт-Петербургских ведомостях” 9 листопада⁵. Передбачалося, що, крім Шевченка, який мав прочитати “три малороссийские стихотворения”, у літературному вечорі візьмуть участь Полонський, Писемський, Майков, Достоевський і Бенедиктов. Відомості про це читання містять щонайменше чотири синхронні хронікальні публікації⁶, а також оприлюднені згодом свідчення очевидців.

¹ Штакеншнейдер Е. А. Дневник и записки (1854–1886). – М.; Л., 1934. – С. 269–270. Далі Штакеншнейдер виклала свої враження від виступів інших письменників, які брали участь у читанні. За її свідченням, Федір Достоевський прочитав тоді уривок із роману “Негодка Незванова”, Яків Полонський – поезію “К женщине” і “Нищий”, Аполлон Майков – поезію “Савонарола”, Володимир Бенедиктов – поезію “А мы”, Олексій Писемський – перший акт драми “Горькая судьбина” (див.: Там само. – С. 270–271).

² Див., напр.: Анісов В., Серєда Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка – К., 1959. – С. 347–348; *ix же*. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка – 2-е вид., доп. – К., 1976. – С. 320; Жур П. Шевченковский Петербург – Л., 1964. – С. 246, 248; *його ж*. Шевченківський Петербург – К., 1972. – С. 150; *його ж*. Трудьї дні Кобзаря. – Люберцы, 1996. – С. 524; *його ж*. Трудьї дні Кобзаря. – К., 2003. – С. 442; Спогади про Тараса Шевченка – К., 1982. – С. 493–494; Воспоминания о Тарасе Шевченко – К., 1988. – С. 552 (коментарі до обох видань мемуарів підготували Василь Бородін та Микола Павлюк); Листи до Тараса Шевченка – К., 1993. – С. 335 (коментар Ніни Чамати).

³ Айзеншток І. Я. Товариство для допомогинужденнимлітераторамі вченим // Шевченківський словник У 2 т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 270.

⁴ Відповідне читання первісно було призначено на 25 жовтня 1860 р., але не відбулося тоді з огляду на оголошення трауру у зв’язку зі смертю імператриці Олександри Федорівни (див.: Жур П. Трудьї дні Кобзаря. – С. 518; *його ж*. Трудьї дні Кобзаря. – С. 437).

⁵ Див.: Санкт-Петербургские ведомости – 1860. – № 244. – 9 нояб. – С. 1301.

⁶ Див.: [Зотов В. Р.] Письма из Петербурга // Иллюстрация. – 1860. – № 145. – 17 нояб. – С. 314 (у справі авторства див.: Егоров Б. Ф. В. Р. Зотов – критик и публицист 1850-х гг. // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. – Тарту 1959. – Вып. 78. – С. 142); Новоспасский Н. [Журочкин Н. С.] Петербургская летопись // Русский мир. – 1860. – № 90. – 19 нояб. – С. 477; [Панаев И. И.] Петербургская жизнь: Заметки Нового поэта // Современник – 1860. –

Зокрема, грузинський громадський діяч Дмитрій Кіпіані зазначав у листі до дружини від 13 листопада 1860 р.: “Третьего дня был я на публичном чтении литераторов в Пассаже. Читали: Бенедиктов – прекрасно; наш Полонский – он здесь теперь, замечательный поэт – хорошо; Майков – прекрасно; Достоевский, Писемский – так себе, и Шевченко малороссийский поэт и художник – великолепно. Дело продолжалось от семи с половиной до десяти с половиной. Зала была битком набита”⁷.

Микола Курочкін, приятель Шевченка і перекладач його поезій російською мовою, писав у газеті “Русский мир”: “Особенным сочувствием и энтузиазмом встретила публика автора «Гайдамаков» и «Кобзаря» Тараса Григорьевича Шевченко. Кажется, усиленными аплодисментами слушатели хотели выказать всю степень своего участия к малороссийскому поэту, усилившемуся со времени опубликования известной переписки, вызванной несколькими строками из неоконченной автобиографии поэта”⁸. Анонімний оглядач “Иллюстрации”, зазначивши,

---

Ноябрь – Соврем. обозр. – С. 131–132; *Обличительный поэт* [Минаев Д. Д.] Петербургская летопись // Светоч. – 1860. – Кн. XI. – С. 27–28. (Із названих публікацій шевченкознавці досі використовували лише статтю Івана Панаєва). Як твердив у найновіших працях Петро Жур, про читання 11 листопада та участь у ньому Шевченка йшлося також у газеті “Санкт-Петербургские ведомости” від 13 листопада 1860 р. (див.: Жур П. Трудні дні Кобзаря. – С. 523; *його ж.* Трудні дні Кобзаря. – С. 441–442). Це, однак, не відповідає дійсності: інформацію про виступ Шевченка що її наводить дослідник, взято зі зміщеного в названій газеті 24 грудня 1860 р. повідомлення про літературний вечір 18 грудня яке в новітніх працях Жура не фігурує. (Ще раніше відповідну публікацію петербурзького видання було трактовано як присвячену читанням 11 листопада – однак без подання її вихідних даних – у публ.: Зайцев П. Новое о Шевченке К столетию со дня рождения (25 февр. 1814 г. – 25 февр. 1914 г.) // Русский библиофил. – 1914. – № 1. – С. 24; Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка Літературна хроніка – К., 1955. – С. 240). Складно пояснити, що вплинуло на корекцію погляду Жура, оскільки в його попередніх дослідженнях публікацію про вечір 18 грудня було використано цілком коректно “на своєму місці” (див.: Жур П. Шевченковский Петербург – С. 248; *його ж.* Шевченківський Петербург – С. 150–151). Слушно датовано названий виступ оглядача “Санкт-Петербургских ведомостей” і в низці інших шевченкознавчих досліджень; див., напр.: Анісов В., Серєда Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка – С. 349–350; *їх же.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка – 2-е вид., доп. – С. 323–324; Листи до Тараса Шевченка – С. 335 (коментар Ніни Чамати).

⁷ Цит. за: Т. Г. Шевченков воспоминаниях современников – М., 1962. – С. 482.

⁸ *Новоспасский Н.* [Курочкин Н. С.] Петербургская летопись – С. 477. Ось ті “несколько строк из неоконченной автобиографии поэта”, написаної у формі листа до редактора петербурзького журналу “Народное чтение” Олександра Оболонського “Сколько лет потерянных! сколько цветов увядших! И что же я купил у судьбы своими усилиями – не погибнуть? Едва ли не одно страшное уразумение своего прошедшего. Оно ужасно, оно тем более для меня ужасно, что мои родные братья и сестра, о которых мне тяжело было вспоминать в своем рассказе, до сих пор – крепостные. Да, милостивый государь, крепостные до сих пор!” (*Шевченко Т.* Повне збр. творів: У 12 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 198). Автобіографічний лист письменника, опублікований у другому числі “Народного чтения” за 1860 р. і невдовзі багаторазово передрукований – як у повному обсязі, так і у витягах – іншими періодичними виданнями, зумовив звернення комітету Літературного фонду до власника Кирилівки Валерія Флорковського з проханням звільнити родичів Шевченка із кріпосної залежності (див.,

що під час читання “решительно все места были заняты, и публика не осталась внакладе”, писав: “Г. Шевченко появлением своим чуть ли не в первый раз на подобном публичном собрании возбудил сильное сочувствие, но два стихотворения его и само чтение их почему-то не удались”⁹.

Як очевидно, ці точно датовані синхронні відгуки виразно перегукуються зі враженнями Штакеншнейдер, занотованими в її щоденникові, що дає підстави уважно поміркувати над питанням, чи справді наведений її запис було зроблено 21 листопада 1860 р.

Належить зазначити, що в шевченкознавстві були спроби критично поставитися до узвичаєного датування досліджуваного запису, але без відповідних мотивацій. Так, Дмитро Косарик, відмовившись від точного датування запису Штакеншнейдер, відніс його до листопада 1860 р. і розташував відразу після цитати із листа Кіпіані до дружини від 13 листопада¹⁰, імпліцитно пов’язуючи із читанням 11 листопада. Євген Кирилюк беззастережно використовував щоденникову нотатку Штакеншнейдер (не подаючи її дати) для опису вечора 11 листопада 1860 р.¹¹ Спробу узгодити відомості про літературний вечір 11 листопада 1860 р. і свідчення Штакеншнейдер здійснив також Микола Ткаченко, який, датуючи аналізовану нотатку 21 листопада, усунув заувагу автора щоденника про те, що її зроблено одразу після літературного вечора¹². Не повідомляючи читачеві про те, що Шевченко брав участь у читаннях 21 листопада, дослідник давав зрозуміти, що використаний у його праці запис стосувався вечора 11 листопада. Віктор Осмоловський, не згадуючи про повідомлення Штакеншнейдер, зазначав у анонімно надрукованій у “Шевченківському словнику” статті про Достоевського, що він і Шевченко виступали разом лише на літературному читанні 11 листопада 1860 р.¹³

напр.: *Чернышевский Н. Г.* Полн. собр. соч.: В 15 т. – М., 1953. – Т. 16 (доп.). – С. 477–478, 722–723). Звернення комітету Літературного фонду, пізніший лист Шевченка до Фліорковського та його відповіді на обидва ці листи також з’явилися у 1860 р. на сторінках російської періодики (див.: Листи до Тараса Шевченка – С. 157–159, 325–326; *Шевченко Т.* Повне збр. творів. – Т. 6. – С. 203–204, 502–504). Родичів поета зрештою було звільнено із кріпосної залежності, але на не вигідних для них умовах без землі (див.: Там само. – С. 502–504). Також див.: *Єфремов С.* Поет і плантатор // *Єфремов С.* Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії – К., 2003. – С. 181–197.

⁹ [Зотов В. Р.] Письма из Петербурга – С. 314.

¹⁰ Див.: *Косарик Д.* Життя і діяльність Т. Шевченка.. – С. 241.

¹¹ Див., напр.: *Кирилюк Є. П.* Т. Г. Шевченко Життя і творчість – К., 1959. – С. 596–597; *його ж.* Тарас Шевченко Життя і творчість. – 2-е вид., доп. і перероб. – К., 1964. – С. 603–604.

¹² Див.: *Ткаченко М. М.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка – К., 1961. – С. 295–296.

¹³ Див.: *Шевченківський словник*. – Т. 1. – С. 197. (Про авторство статті мене люб’язно поінформував Степан Захаркін, який опрацював архів “Шевченківського словника”). Виглядає, що, спираючись саме на цю статтю, про спільну участь Шевченка і Достоевського лише в літературному читанні 11 листопада повідомляє Валерія Смілянська у вид.: *Кониський О.* Тарас Шевченко Ґрушівський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С. 657.

До речі, критично оцінювали традиційне датування аналізованого запису і деякі біографи Достоевського¹⁴, хоча більшість їх не висловлювала відповідних сумнівів¹⁵. Цілком очевидно, що передбачалося подати інформацію про вечори 11 та 21 листопада 1860 р. і в літописі життя та творчості Достоевського в якому однак, унаслідок недогляду повідомлення Штакеншнейдер було помилково датовано 21 листопада 1861 р.¹⁶. На цю хронологічну неточність вказав Сергій Белов, зазначивши водночас без жодної мотивації, що письменники виступали разом лише 11 листопада 1860 р.¹⁷. Спробу спростувати його побіжну заувагу зробив Борис Тихомиров, який, однак, не вивчав це питання спеціально. Зокрема, він писав, що його опонент чинить некоректно “полностью игнорируя свидетельство *дневника* Е. А. Штакеншнейдер, где названа дата *21 ноября*”, і доходив висновку: “Скорее всего в действительности имели место *два* литературных чтения, и вечер 21 ноября 1860 года был повторением вечера 11 ноября [...]”¹⁸. Як на перший погляд, гіпотеза Тихомирова є небезпідставною, оскільки практика повторення успішних літературних читань у той час справді існувала¹⁹. Але вона не була аж такою поширеною, як гадає дослідник: за моїми даними, протягом 1860 р. було повторено лише *одне* читання (23 і 27 лютого)²⁰. З огляду ж на винятковість по-

¹⁴ Приміром, Аркадій Долінін обережно зазначав, що Штакеншнейдер пише про вечір, який відбувся в листопаді 1860 р. (див.: Ф. М. Достоевский в воспоминаниях современников [В 2 т.]. – М., 1964. – Т. 2. – С. 462).

¹⁵ Див., напр.: *Гроссман Л.* Жизнь и труды Ф. М. Достоевского. Биография в датах и документах – М.; Л., 1935. – С. 340; Ф. М. Достоевский в воспоминаниях современников В 2 т. – М., 1990. – Т. 2. – С. 549 (коментар Костянтина Тюнькіна).

¹⁶ Див.: *Летопись жизни и творчества Ф. М. Достоевского 1821–1881: В 3 т. – СПб., 1993. – Т. 1: 1821–1864 / Сост. И. Д. Якубович, Т. И. Орнатская. – С. 340–341.*

¹⁷ *Белов С. В.* О справочных работах к полному собранию сочинений Ф. М. Достоевского // *Русская литература* – 1996. – № 4. – С. 182. Правда, у пізнішій своїй праці дослідник заявив про спільну участь Достоевського і Шевченка лише в читаннях 21 листопада 1860 р. (див.: *Белов С. В.* Ф. М. Достоевский и его окружение. Энциклопедический словарь: В 2 т. – СПб., 2001. – Т. 2. – С. 404), не знати чому ігноруючи достовірні відомості про їхні виступи на вечорі 11 листопада.

¹⁸ *Тихомиров Б. Н.* По поводу заметок доктора исторических наук профессора С. В. Белова “О справочных работах к полному собранию сочинений Ф. М. Достоевского” // *Русская литература* – 1996. – № 4. – С. 192. Зазначаючи також, що Штакеншнейдер занотувала свої враження про літературне читання наступного дня (див.: Там само), Тихомиров покликається на коментар до републікації відповідного щоденникового запису у збірникові “Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников”, де, однак, це питання не обговорюється. Безумовно, Штакеншнейдер зробила запис одразу після повернення з Пасажу, оскільки, як вона свідчила, виступом Шевченка “закончилось сегодняшнее литературное чтение” (*Штакеншнейдер Е. А.* Дневник и записки. – С. 270).

¹⁹ Із припущенням Тихомирова про повторення 21 листопада 1860 р. літературного вечора 11 листопада узгоджують результати зіставлення вміщеного в “Санкт-Петербуржских ведомостях” оголошення про вечір 11 листопада і наведеного в аналізованому записі Штакеншнейдер переліку творів, прочитаних на вечорі, який вона відвідала: ці джерела містять тотожну інформацію.

²⁰ Див.: [*Панаев И. И.*] *Петербургская жизнь: Заметки Нового поэта // Современник* – 1860. – Март. – Совр. обзор. – С. 208–209; *Ретинский Г., Скабичевский А.* Летопись Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым // XXV лет: Сборник, изданный

вторного читання логічно було б виявити відомості про влаштування вечора 21 листопада 1860 р. передовсім у публікаціях періодики, в яких ішлося про читання 11 листопада. Вони, однак, відповідної інформації не містять. Як свідчить спеціальний перегляд основних петербурзьких періодичних видань за листопад–грудень, на їхніх сторінках не з’являлися ні оголошення про літературний вечір 21 листопада (у той час обов’язково друкованів “Санкт-Петербургских ведомостях” і – факультативно – в інших столичних газетах), ні повідомлення про його проведення.

3

Погоджуючись із зауваженням Тихомирова про неправомірність повного ігнорування щоденникового запису Штакеншнейдер, варто, однак, звернути увагу на те, що дослідник у даному випадку цілком довіряється джерелу, не оцінює його з погляду достовірності. Власне, більшість біографів Шевченка і Достоевського не брали до уваги якості публікації щоденникових записів Штакеншнейдер, частину яких уперше було оприлюднено на початку ХХ ст. на сторінках журналів “Русский вестник” і “Голос минувшего”. Іван Розанов, зіставивши ці публікації із відомими йому автографами щоденникових записів Штакеншнейдер, зазначав, що в друкованому тексті багато “ошибок и искажений, совершенно подрывающих документальную значимость опубликованного”: “Публикаторы сплошь и рядом соединяют под одним числом разновременные записи; месяцы и годы часто обозначаются произвольно и т. п.”²¹. Оскільки в розпорядженні Розанова не було автографа щоденникових записів від 14 червня 1858 р. до 13 березня 1861 р., у підготовленому ним виданні їх відтворено за публікацією “Русского вестника”²².

Щоб пересвідчитися в аргументованості сумарних зауваг Розанова, досить звернутися до першодруку аналізованого щоденникового запису. Слід звернути особливу увагу на його розміщення у журнальній публікації на те, що всі записи за травень–листопад 1860 р. тут супроводжуються окрім дат, вказівками на дні тижня (у виданні ж 1934 р. подано лише дати). Аналізований і найближчі до нього за хронологією записи розміщено таким чином: 5 листопада (субота), 21 листопада (вівторок) – враження від літературного читання, 12 листопада (субота), 21 листопада (понеділок) – враження від першої публічної лекції Петра Лаврова в Пасажі, 22 листопада (вівторок), 24 листопада (четвер) – нотатки про другу лекцію Лаврова, 25 листопада (п’ятниця), 27 листопада (неділя) – нотатки про його третю, заключну лекцію²³.

Комитетом Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым. – СПб., 1884. – С. 6–7. Висловлене в “Летописи жизни и творчества Ф. М. Достоевского” твердження про те, що літературний вечір 11 січня 1861 р. було повторено 15 січня 1861 р. (див.: Т. 1. – С. 305–306), не відповідає дійсності, воно стало внаслідок некоректної інтерпретації джерел. Це питання докладно розглянуто у моїй статті про участь Достоевського в літературних читаннях 1860–1861 рр., що готується до друку

²¹ Штакеншнейдер Е. А. Дневник и записки. – С. 24–25.

²² Див.: Там само. – С. 25.

²³ Из записок Е. А. Штакеншнейдер // Русский вестник. – 1901. – Т. 274. – Август – С. 414–420.

Ці видобуті із першодруку щоденника відомості позначені кількома очевидними неузгодженостями. Аналізований запис розміщено перед записом від 12 листопада. Подано два записи, датовані 21 листопада, присвячені описові різних публічних акцій, що відбувалися у залі Пасажу²⁴. Упорядковуючи ці записи, Розанов знімає вказівки на дні тижня; розміщує запис про літературне читання після запису від 12 листопада; інший позначений у першодруку 21 листопада запис обґрунтовано передатовує, відносячи його до 22 листопада 1860 р., коли Лавров і прочитав першу публічну лекцію; коригує дати записів, у яких ідеться і про дві наступні його лекції, прочитані 25 і 30 листопада, що зумовлює передатування (підстави якого не артикульовано) і сусідніх записів, не “прив’язаних” до публічних акцій. Ці корективи у виданні 1934 р., однак, переважно спеціально не обумовлено. Мотивовано лише передатування записів, що стосуються лекцій Лаврова – як зазначає дослідник, у журнальній публікації щоденника Штакеншнейдер про враження від усіх їх “сообщается каждый раз ранее, чем они состоялись”²⁵.

Викладені спостереження вочевидь не лише підкріплюють загальну тезу Розанова про “хронологічну” ненадійність першої публікації фрагментів щоденника Штакеншнейдер, а й надають суттєві підстави для сумніву у точності датування саме аналізованого запису.

Важливе значення для визначення його дати має пізніше мемуарне свідчення Штакеншнейдер, що стосується саме того літературного вечора, запис про який позначено в публікаціях щоденника 21 листопада 1860 р.:

“Странная вещь, возвращение с каторги и из ссылки Достоевского произошло совершенно незаметно в Петербурге

С Шевченкой носились гораздо больше, чем с ним. Как, например, приняла Шевченку когда выступал он в первый раз перед публикой в зале Пассажа, и как принимали Достоевского! Шевченко чуть в обморок не упал от оваций, а Достоевскому еле хлопали”²⁶.

Шевченко як уже зазначалося, вперше виступав на публічному літературному вечорі 11 листопада 1860 р. Саме це читання і літературний вечір на користь Літературного фонду, який відбувся в залі Пасажу 18 грудня 1860 р.²⁷, мав на увазі, ясна річ, добре інформований Микола Костомаров, зазначаючи в листі до Катерини Юнге від 20 грудня 1860 р., що Шевченко “читал два раза в Пассаже свои малороссийские стихотворения, публика приняла его великолепно, с полным сочувствием, с громогласнейшими рукоплесканиями”²⁸.

²⁴ Причому в одному випадку день тижня вказано помилково – у 1860 р. 21 листопада припадало на понеділок (див.: Хронологический указатель XIX и XX века / Сост. М. И. Перпер. – Л., 1984. – С. 15).

²⁵ Штакеншнейдер Е. А. Дневник и записки. – С. 25. Також див. коментар Розанова (Там само. – С. 518).

²⁶ Там само. – С. 454.

²⁷ Про участь Шевченка у читанні 18 грудня 1860 р. див.: Виктор П. [Пеньков В. С.] Заметки // Русский мир. – 1860. – № 99. – 21 дек. – С. 660; Петербургская летопись // Санкт-Петербургские ведомости – 1860. – № 281. – 24 дек. – С. 1509.

²⁸ Ланский Л. Р. Коллекция автографов А. Г. Достоевской // Памятники культуры Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология 1976. – М., 1977. – С. 65. Цю

Варто підсумувати з'ясовані факти: 1) повна відповідність програми літературного читання 11 листопада 1860 р. і вечора, описаного в аналізованому запису Штакеншнейдер, який у публікаціях датовано 21 листопада 1860 р.; 2) відсутність жодних інших відомостей про проведення читання 21 листопада; 3) ненадійність датування даного запису в його публікаціях 1901 і 1934 рр.; 4) наявність мемуарного свідчення Штакеншнейдер, яке, безумовно, стосується читання 11 листопада 1860 р., коли Шевченко з'явився “в первый раз перед публикой”, і синхронного повідомлення Костомарова про те, що Шевченко двічі брав участь у літературних вечорах у залі Пасажу; ці читання точно датуються на підставі достовірних джерел.

Викладені матеріали, на мій погляд, дають достатні підстави для висновку про те, що аналізований щоденниковий запис Штакеншнейдер у публікаціях 1901 і 1934 рр. було датовано помилково; насправді він постав 11 листопада 1860 р.

4

З огляду на з'ясування реальної дати аналізованого запису Штакеншнейдер можна твердити, що саме читання 11 листопада 1860 р. стосуються і давно відомі шевченкознавцям свідчення Миколи Обручова та Лонгина Пантелєєва, що їх досі – через більшу чи меншу часову віддаленість від описаного заходу – не можна було аргументовано пов'язати з конкретним літературним вечором. Ці матеріали цілком узгоджуються із синхронно занотованими враженнями Штакеншнейдер.

Обручов, який дістав інформацію про вечір від невідомої особи, виклав її в листі до Миколи Добролюбова від 11 грудня 1860 р. (з Парижа в Італію): “Было литературное чтение в Пассаже с участием Достоевского, Бенедиктова, Майкова и Шевченко. Стихотворцев Бенедиктова и Майкова принимали с большими аплодисментами, по два раза заставляли читать стихи. Шевченку же приняли с таким восторгом, какой бывает только в итальянской опере. Шевченко не выдержал, прослезился и, чтобы оправиться, должен был уйти на несколько минут за кулисы. Потом читал малороссийские стихи; слов публика большею частью не поняла, зато насладилась мелодичностью его говора”²⁹.

Пантелєєв, не конкретизуючи в мемуарах, про яке саме читання йдеться, писав: “[...] Шевченко был встречен так задушевно, что, растроганный до глубины души и чувствуя, как изменяют ему силы, он ушел с эстрады; и только когда несколько успокоился, он вернулся и приступил к чтению. Этот случай мне недавно напомнил Н. Ф. Анненский. Прочел он, помнится, из «Гайдамаков» и «Думы мои, думы»”³⁰. Враховуючи посилення автора спогадів на вказівку Миколи

публікацію зареєстровано (правда, з неточними вихідними даними) у працях Жура (див.: *Жур П.* Труды дни Кобзаря. – С. 528; *його же.* Труды дни Кобзаря. – С. 446–447), що, однак, не спонукало дослідника уважно поставитися до проблеми датування аналізованого щоденникового запису.

²⁹ *Княжнин В.* Добролюбовский архив // Заветы. – 1913. – № 2. – С. 93–94. Про наявність в листі неточності що стосуються виступів на вечорі 11 листопада Бенедиктова та Майкова та їх сприйняття, див. зауваги Розанова (*Штакеншнейдер Е. А.* Дневник и записки. – С. 519).

³⁰ *Пантелеев Л. Ф.* Воспоминания – М., 1958. – С. 225.

Анненського слід, однак, зважати і на небезпідставне припущення про те, що можливим імпульсом для появи наведеного мемуарного свідчення Пантелєєва став аналізований щоденниковий запис Штакеншнейдер, який було опубліковано раніше, ніж він опрацював мемуарний фрагмент “Литературные чтения, спектакли литераторов и публичные лекции”³¹. Окрім очевидних відповідностей в описі виступу Шевченка, про це виразно свідчить заувага Пантелєєва про те, що слухачі вшановували Достоевського передовсім як “недавнего страдальца”³².

Деякі дослідники, правда, твердять (не подаючи аргументації), що Пантелєєв писав про виступ Шевченка на читанні в Пасажі, яке відбулося 18 грудня 1860 р.³³. Відтак, коментуючи відповідний мемуарний фрагмент, Бородін і Павлюк коригують вказівку Пантелєєва про твори, що їх читав Шевченко оскільки 18 грудня, як відомо, прозвучала в авторському виконанні лише поема “Чернець”³⁴. Слід, проте, зважити на деякі істотні обставини, досі не potrаkтовані адекватно. Якщо поглянути на наведені свідчення Пантелєєва, Штакеншнейдері Обручова у психологічному ракурсі, цілком очевидно, що Шевченків стрес, який вони описують, зумовила саме його *перша* зустріч із великою аудиторією. Читання ж 18 грудня було не першим публічним Шевченковим виступом, як помилково сприйняв його хронікер “Санкт-Петербургских ведомостей”, зазначаючи: “Публика громкими рукоплесканиями встретила малороссийского поэта, которого давно знает и которого видит лицом к лицу в первый раз”³⁵. Окрім того, 18 грудня “зал Пассажа был наполовину пуст”³⁶ – дуже істотна відмінність від описаної в мемуарах Пантелєєва атмосфери літературних вечорів, на які не кожен міг потрапити, оскільки “желающих [...] было видимо-невидимо”³⁷. З огляду на викладені факти

³¹ Див.: Т. Г. Шевченков воспоминаниях современников – С. 482 (коментар Миколи Бельчикова і Леоніда Хінкулова).

³² *Пантелеев Л. Ф.* Воспоминания – С. 225. До речі, наведена попереду заувага Курочкіна із його статті в “Русском мире” цілком з’ясовує, чому під час читання 11 листопада Шевченка зустрічали “усиленными аплодисментами”, і – відповідно – є підставою переконливо пояснити висловлене в досліджуваному записі здивування Штакеншнейдер з приводу стриманішого прийому Достоевського.

³³ Див., напр.: Спогади про Тараса Шевченка. – С. 492, 494; Воспоминания о Тарасе Шевченко – С. 551, 552.

³⁴ У коментарі Бородіна і Василя Шубравського до поеми “Чернець” помилково зазначено, що її список із дозволу цензора Володимира Бекетова прочитатимуть на літературному вечорі на користь Літературного фонду Михайло Федоров надіслав Шевченкові 8 жовтня 1860 р. (див.: *Шевченко Т.* Повне збір. творів. – Т. 2. – С. 584–585). Насправді Федоров того дня надіслав поетові списки творів, які він прочитав на літературному вечорі на користь недільних шкіл 11 листопада 1860 р. У листі до Шевченка Федоров зазначав: “Посылаю Вам переписанные стихотворения Ваши” (Листи до Тараса Шевченка – С. 166). Дозвіл Бекетова на читання поеми “Чернець” на вечорі на користь Літературного фонду датовано 16 листопада 1860 р. (див.: *Опис рукописів Т. Г. Шевченка* – К., 1961. – С. 362).

³⁵ Петербургская летопись – С. 1509. Стосовно власне Шевченкового виступу кореспондент газети зазначав: “Если чтение г. Шевченка произвело особенносильное впечатление, то виною тому несколько слабый его голос и, наконец не всем понятное наречие”.

³⁶ *Виктор П.* [Пеньков В. С.] Заметки. – С. 659.

³⁷ *Пантелеев Л. Ф.* Воспоминания – С. 221.

й міркування, на мою думку, пов'язувати відповідний мемуарний фрагмент із читанням 18 грудня некоректно

Які саме Шевченкові поезії прозвучали під час читання 11 листопада 1860 р., достеменно невідомо. Якщо мемуарна вказівка Пантелєєва стосовно назв прочитаних на вечорі творів точна, то серед них були “Думи мої” та уривки з поеми “Тайдамаки”³⁸. Як зазначав Анатоль Костенко, тоді “Шевченко прочитав, за іншими свідченнями, ще й «Садок вишневий»”³⁹. Спеціальний перегляд корпусу мемуарів про Шевченка свідчить, що підставою для вказівки дослідника, очевидно, став некоректно інтерпретований пасаж зі спогадів Івана Тургенєва про українського письменника: “Собственно поэтический элемент в нем проявлялся редко: Шевченко производил впечатление грубоватого закаленного и обтерпевшегося человека с запасом горечи на дне души, труднодоступной чужому глазу, с непродолжительными просветами добродушия и вспышками веселости. [...] Только раз, помнится, прочел он при мне свое прекрасное стихотворение «Вечір» («Садок вишневий...» и т. д.) – и прочел его просто, искренне; сам он был тронут и тронул всех слушателей: вся южнорусская задумчивость, мягкость и кротость, поэтическая струя, бившая в нем, тут ясно выступила на поверхность”⁴⁰. Ясна річ, із зауваги Тургенєва “прочел при мне” зовсім не випливає, що він згадував про виступ Шевченка на літературному вечорі; до того ж у листопаді 1860 р. мемуарист перебував не в Петербурзі, а у Франції⁴¹.

* * *

Висвітлені матеріали дають підстави переглянути узвичаєне датування щоденникового запису Штакеншнейдер про виступ Шевченка на літературному вечорі на користь недільних шкіл. Її відповідна нотатка постала 11 листопада 1860 р.

³⁸ Оскільки у програмі читання 11 листопада йшлося про “три малороссийские стихотворения”, що, як свідчить запис Штакеншнейдер і прозвучали (схоже хронікер “Иллюстрации” помилився, фіксуючи “два стихотворения”), то читання уривка з поеми виглядає проблематичним Пантелєєв, до речі, помилився, зазначаючи, що Достоевський читав на описаному вечорі уривок із “Записок из Мертвого дома” (див.: Там само. – С. 225).

³⁹ Спогади про Шевченка – К., 1958. – С. 616. Також див.: *Хинкулов Л.* Тарас Григорьевич Шевченко 1814–1861. – М., 1957. – С. 400; *його ж.* Тарас Шевченко – 2-е изд., перераб. – М., 1960. – С. 365; *його ж.* Шевченко – 3-е изд., испр. и доп. – М., 1966. – С. 294.

⁴⁰ *Тургенев И. С.* Воспоминания о Шевченко // Воспоминания о Тарасе Шевченко – С. 392.

⁴¹ Див.: *Тургенев И. С.* Полн. собр. соч. и писем: В 30 т. (Письма: В 18 т.) – М., 1987. – Т. 4. – С. 684.